

תרבות ישראל – מקוריות או חקיניות?

יוחנן גרנך

שורת־ההגיון מכתובה לנו להצטנע ולומר, שאין תשובה אחת בלבדית לאתגרים החמורים הניצבים לפנינו בעת הזאת. ברם, למעלה מכל שמץ ספק היא העובדה, כי עתה, יותר מאי־פעם, נדרשת מאיתנו מידה סבירה של מודעות עצמית מפוכחת, כסימן־היכר לאחריות מוסרית ואינטלקטואלית – הן לגבי עצמנו כיחידים, והן כלפי העם היהודי והחברה הישראלית בכללותה. ורוקא משום כך שומה עלינו להתריע על אחד מן הליקויים הפרדוכסליים ביותר של אומתנו, בהתהוותה ההיסטורית רבת־הנפתולים: היעדר ביקורתיות עצמית מעמיקה. תוך כדי טיפוח תנועת־מטוטלת מעוותת בין מיפגן־שרירים לתיסכולים, באספקלריה של "ביקורת־עצמית" רפרפנית,

זו מרחפת תדיר בחלל תרבותי סתגרני וחד־ממדי, השואב על־פירוב את השראתו מן העבר בלבד. לעתים דומה, כי עיני העם היושב בציון נשואות יותר אל עבר חטטנות־לשמה של העבר מאשר אל עבר עיצוב עתידו, בעולם מקוטב עד להחריד, אך גם "מאוחד" עד להפליא, בזכות התגליות והמיכשור הטכנו־מדעי המתקדם.

אין תימה, איפוא, כי באין ביקורת עצמית לאומית ראויה לשמה, עדים אנו לתופעות־לוואי ניווניות לתהליך צמיחתנו המחודשת כאן־ועתה. שהרי עתידנו לא יתווה על כף היד הלפטנית של שבחים, שאנחנו ממטירים כעת בערפילי העתיד. ועל־כן, תוך כדי הבלטה מוצדקת של הישגינו בחבל־ארץ זה, עלינו לאמץ ללבנו גם עקרון מְנַחָה כאוב אך נחוץ כאוויר לנשימה: בגנות השבח — בשבח הגנות. לא הלקאה עצמית שלילית, אלא תיקון עצמי חיובי. כנאמר: "מודה ועוזב ירוחם"...

תרבות־ישראל מול אמריקניזציה ולוונטיניזציה

אשליות שסופן תיסכולים — על־אדני ביטחון־עצמי מופרז — היו מנת־חלקו של העם היהודי לאורך תולדותיו. מכאן הנחיצות שבטיפוח גישה "ספקנית", הן לגבי הישגי העבר וכישלונות ההווה, והן כלפי אתגרי העתיד. שכן, בגיננו עיוותים, בהסרתם מדרר־המלך של צמיחה תרבותית־לאומית ובהתמודדות מפוכחת עם "צו השעה" — אבן־הבחון של בגרותה האינטלקטואלית־סוציאלית של כל אומה בעידן המודרני.

הגישה הספקנית אינה גורסת "אמת" אחת ובלבדית. מטבע־ברייתה היא גילום של הסובלנות ההרדית, החופשנות החשיבתית והזיקה הפלורליסטית לאדם ולעמים, ולא־כל־שכן של הפתיחות הביקורתית. היא משמשת קטליזטור רבי־עוצמה להתקדמות, להשתכללות, לתקינות. מדינת ישראל, אולי יותר מכל מדינה אחרת בכל הזמנים, ממקדת בתוכה ביטויים משמעותיים ביותר של הדיאלקטיקה ההיסטורית בדורותינו. תקומת "הבית השלישי" של עם ישראל עומדת בסימן של מאבק־עולם לחירות־הרוח, המאפיין — בין השאר — את כל מיצעדו המפותל של עמנו בהיסטוריה. במומנט זה נעוץ גם מימד המשמעות האוניברסלית של כינון מדינת ישראל. והוא נובע גם מתוך כך, שאנו ניצבים כאן, במזרח התיכון, באחת מנקודות־המגע המרכזיות ביותר מבחינה גיאוגרפית, אף כי בעתיד, כמו בעבר, אין אומתנו מצטיינת במישקלה הדימוגרפי.

בנוסף לכך, אין להעלים עין מן העוצמה החבוּנה במעמדנו ההיסטורי בן ארבעת אלפים שנה בקירוב; מעמד יחיד במינו, שהעניק לעולם את "ספר־הספרים", את האמונה באחדות שבין אל, אדם ועולם, את התקווה לגאולת המין האנושי. תכליתה וצידוק קיומה של תרבות ישראל המחודשת היו לממש "אוטופיה" רעיונית־חברתית, שתקרום עור וגידים של תחייה לאומית־חברתית, במלוא משמעותה המהותית והתיפקודית.

בעוד שהעלִיָה "החלוצית" טיפחה ביורעין את האידיאל של ניצול השפעותיהן של תרבויות זרות לציווי תחייתנו הלאומית־תרבותית המקורית, הרי עם גבור עליית "המצוקה" שלאחר כינון המדינה, הואץ מיקצב ההיגרות הבלתי־מודעת אחר "אופנות" תרבותיות בנות־חלוף או עיקשות, היפות לתצורות־תרבות אחרות, והפוגמות במגמת־יסוד אחת, שבלא הגשמתה אין עתידנו מובטח בחבל־ארץ זה:

צמיחה מתמדת של תרבות לאומית מקורית. עקבי־כך השתרשה יותר ויותר מעין תרבות חקיינית בעלת שתי מקבילות מנוגדות ומשלימות — זו של תהליך האמריקניזציה, המאופיינת בנהירה בלתי־פוסקת אחר התענגות והישגיות לשמן, במחיר הכבד של תחרות בלתי־מרוסנת והיעדר ריסון עצמי בכל שטחי החיים האישיים והחברתיים, תוך כדי בריחה מעבודה יוצרנית וממאמץ־יתר כלשהו; וזו של תהליך הלוונטיניזציה, המאופיינת בטיפוח סתגרנות אינטלקטואלית, אפס־מעש, השתעבדות למערכת שלמה של "מיתוסים" תרבותיים, להישענות על "אישים חזקים", על פאטאליזם, על "צרהגורל". נוצרת לנגד עינינו תצורת־כילאים בלתי־נסבלת של תאוצה טכנו־מדעית ללא־תקדים, של הרחבת תחולת תרבות המונים רדודה ושיטחית, של תאוותנות בלתי־שפויה לניכוס מוגבר.

מאידך, מעמיקים תיסכולים (לעתים ממוזגים במעין פאטאליזם ללא־תקנה, ולפעמים בהתפרצויות־זעם), כנגד הפערים החברתיים־תרבותיים (ירושה כבדה של מישטר "שיווינוני" באיצטלה פועלית, שפילס את הדרך לאותו "מהפך" פוליטי במדינה, המרחיב את גבולות "הפערים" הסוציאליים. פערים אלה מהווים שדה־מוקשים לקראת העתיד)...

וודאי, תרבות־ישראל בכל העידינים אימצה ערכים ונורמות, שנהפכו כמרוצת הזמן למרכיבים חשובים ביציקת תצורה לאומית־מקורית, בכורה־היתוך הייחודי שלה. ברם, המגמה היתה לכולל אותם במערכת העליונה של תרבותנו הלאומית המקורית, ולא־ידווקא להתבלבל ולהשתעבד לאותם ערכים כמות שהם. וגם עתה, מן הראוי לאמץ ללבנו אי־אלה ערכים ונורמות — בכל מישורי התרבות — הן מן המערב והן מן המזרח. אך לא במחיר של אובדן זהותנו הייחודית, שהיא־היא הדרך היחידה הנתרת פתוחה לפנינו לשימור מיהותנו, לקריעת אופקים חדשים, להתעצמות לאומית. לכן, אין מנוס משחיה עם הזרם האדיר של אוניברסליזציה — שבה מטביעה את חותמה ביתר־שאת התרבות המערבית על היבטיה החיוביים ביותר, כגון: קידמה טכנו־מדעית, חופשנות חברתית וסובלנות חשיבתית, פלוראליזם תרבותי (תוך קונסנסוס לאומי), ובמקביל — טיפוח מודע של תרבות לאומית מקורית. ליקוי חמור ובלתי־נסבל הוא היעדר ביקורתיות מהותית (ולא תיפקודית בלבד), שהרי רק ביקורת זו היא המסוגלת לחשוף את צפונות השלילה שבחקיינות קריקטורלית של תרבות־המערב, בכל הנוגע לטיפוח מערכת מיכלולים לחיזוי ולבינוי העתיד על־פי "פאראדיגמות" פוטורולוגיות וקיברנטיות. באחת: רק היא עשויה לקדם במשולב גם את המערכת התרבותית הייחודית (בראש־ובראשונה באמנויות ובספרות, אך גם בהגות — "הזוחלת" והנגררת אחר שאר תחומי תרבותנו הלאומית אס־כי תפקידה האמיתי היא לשמש "מורה נבוכים" ברור שכולו שרוי במבוכה).

מבטנו חייב להתמקד במימד העתיד, בטיפוח תצורת תרבות שעיצובה מגלם את מאווייו של דורנו, כאן ועכשיו, מכיוון שאפילו הריאליזם המדעי (האוניברסאלי, מבחינת כוחו; המערבי, מבחינת צמיחתו), אינו יכול לשמש ערובה כנגד הריאליטיוויים ההיסטוריים. במומנט זה טמונה חשיבותו של החינוך. באין חינוך ראוי לשמו, אין גם אוטונומיה רוחנית (שוב — מן הדגם "המערבי"), המקנה זקיפות־קומה לאדם באשר הוא אדם. אולם, חינוך "מדעי" אינו תקין כל עוד אינו משתלב בחינוך לערכים מוסריים ואסתטיים כאחד.

לכן, הספרות והאמנויות חייבות להיות התשתית העיקרית גם בעידן הקיברנטיקה לא־רק לעיצוב תרבות כמיכלול, אלא גם לטיפוח תודעה אנושית ולאומית מפוכחת בקרב הדור הצעיר שלנו, שהחשבת כבוד־האדם הוא אחד מעיקריה. יש לזכור בנידון זה את אזהרתו החריפה של ז'אן רוסטאן, המדען־הביולוג הצרפתי בעל־המוניטין, לאמר: "האדם הוא קדוש, אולי יותר קדוש בעיני אלה שאינם מאמינים באלוהים".

שמרנות ומתירנות בתרבותנו הלאומית

המשיחיות הנבואית הושתתה בשעתה על מיצוי האידיאלים הניצחיים של המין האנושי באחרית הימים. היא הוקיעה באותה מידה של חומרה מנהיגים והמוניעים. ומכיוון שהיא היתה מודעת לנטיות לָבָם החומרניות של בני־תמותה ברובם, טיפחה בשקידה אותה מסכת־ערכים נאותה, שבעזרתה קיוותה לעצב אדם חדש ועם תקין במימד העתיד (אחרית־הימים). גם המשיחיות העתידנית־קיברנטית המודרנית שואפת לעולם תקין יותר, אף־כי אין בה המָסָר "המוחני" כמו של זו הנבואית. השמרנות של הראשונה והמתירנות של האחרונה נפגשות אך ורק על מסלול־הקידום הייחודי של התכונות מוסרית, שמגמת־פניה היא שיחרור האדם ממצוקות החיים, המילחמות, המחלות, ואולי אף מסיוט המוות.

תנאי בל־יעבור לעיצוב העתיד הוא: ריסון־עצמי בהווה, לקראת אותו עיצוב. כלום שיכבת המשכילים שלנו מודעת למשימה כְּבֶרֶת־אחריות זו? או להיפך — כל אחד לחוד וכולם יחדיו נוהגים על־פי כללי־המישחק הילדותיים של נרקיסיות ואגוצנטריות, מתוך אספקלריה של לא־אי־כפתיות מופתית?

קשה למצוא מענה החלטי לכך, אולם למעלה מכל ספק היא העובדה, כי רבים מקרב האינטלקטואלים שלנו גלשו אל עבר התרבות הפוליטית, מטפחים מגמות־ניכוס (שתוצאותיהן הבלתי־נמנעות הן: תופעות־ניכור!) ומזניחים את התרבות האסתטית והאתית. כבר אין מדברים אצלנו מזה זמן ניכר על השאיפה להיות "עם סגולה". הראוותנות השמרנית (הרתית) והמתירנות החקיינית (החילונית) מצאו מְכַנָּה משותף בנהגות בלתי־קדושה, העושה שמות בנפשו ובגופו של העם היושב בציון — יהודים כערבים, ולא עוד, אלא שבמיתחמה הייחודי, האופייני יותר מכל למהותה של תרבות לאומית, זה של הספרות, תופסת מקום כבוד הפסילה ההרדית בין סופרים, משוררים והוגים, ולא־ידווקא שיתוף־הפעולה (או לכל־הפחות התחרות ההוגנת, בחינת "קנאת סופרים תרבה חכמה").

הנשק החד של הביקורת העניינית, הבונה, החיובית — הועם וזהרו, ועל־מקומו משתרש והולך הנוהג הנפסד של עוקצנות, גרפנות־לשמה, השחרת פני הזולת. לא־אחת נהפך פולמוס "ספרותי" או הגותי לזירת־קרב, שבה משחיתים "פניני־לשון" השאולות משפת השוק, ובלבד שה"תיזה" של פלוני תיגבר על "אנטי־תיזה" של אלמוני, וקרה גם ששניהם כאחד מתנפלים בשצף־קצף על ה"סינתיזה" של פלמוני. מדי פעם בפעם מתחוללות "סערות בכוס מים" בתחום ספרותנו, שאמורה היתה להיות הלפיד של תחייתנו הלאומית, הניצב לפני המחנה במיצעדו ההיסטורי, אך נהפכה במרוצת־הימים לגרר וחלני של החברה הישראלית.

הקיטוב שחל בקרב משכילינו כאשר בחלקם נמנים עם מחנה השמרנות

המסורתית או האורתודוקסית, וחלקם משתייכים למתנה "הפשרנים", ללא דמות ובלא כיוון מוגדר, ואילו מיעוטם מצדדים במעין "מתירנות" בלא שם ובלא עיצוב מקורי, ונגררים אחר אופנות תרבותיות בעלות צביון "קוסמופוליטי" מובהק — אינו בלתי-אם סממן נוסף של מבוכה אינטלקטואלית. ולא-במעט גם תיסמונת של היעדר אחריות סוציאלית והיעדר זיקה ביקורתית אמיתית לבעיות האומה בעת הזאת. שהרי כולם כאחד חייבים היו להתמודד עם הבעיות החמורות, הנובעות מן ההקצנה שהתחוללה במרבית תחומי חיינו הציבוריים: קיפאון בעליה ולקויים בקליטת יהודים, שלמרות הכל עולים ארצה; מגיפת הירידה המתפשטת יותר ויותר; צמיחתו הבלתי-מופרעת של הפשע; נסיון להגביל את "החופשנות", שלכאורה מובטחת לעד במדינה כשלנו, לפי "הקונסטיטוציה" הבלתי-כתובה של עמ-ישראל; צמיחתה המואיגה של תרבות נרקוטית-פסיכודלית; אנומיה וניכור.

כל אלה גרמו להסתלפותה הבלתי-נמנעת של תרבותנו הפוליטית והאסתטית, לחריגה מציווי המוסר האישי והחברתי, להיפוך הנורמות הקבילות של חופשנות, והפיכתן לקירקס של חושפנות. דומה, כי ההתערטלות — בין-אם במישור היחיד ובין-אם במישור הציבור — נחשבת עתה אצלנו כביטוי עליון לחופש אותנטי. למרבה הפרדוקס: אפילו היחשפותן של נטיות שונות (ברוח ובעיקר ב"חומר"), מקרב בעלי השקפות שמרניות מבחינה רתית או לאומית, מופיעה באיצטלה "המתירנית".

מכאן הנחיצות הרחופה שבהוקעת כל צורות-ההבעה של שמרנות, המתעצפת בתילבושתה הססגונית של המתירנות (לפי רחפי האופנה או השעה), כשם שמך ההכרח להתקומם נגד כל מיפגן-שרירים נרקיטי ושילוח-רסן של מתירנות, התובע את עלבונה של חופשנות מדומה בשם חושפנות כהווייתה. לפיכך, החינוך החברתי והאישי שלנו חייב לטפח מערכת-ערכים שרשית, מקורית, של תרבות-גבולין. שכן, השמרנות והמתירנות צומחות מתוך הקרקע, שבה זנחת החופשנות המוסרית האמיתית, ואשר בה נר-לרגליה הוא האדם, פשוטו כמשמעו. אמנם, אין זו דרך-חינוך קלה כל-עיקר בעידננו, כאשר "שטיפות-מוח" למכביר מעבירות את אקלימה התרבותי של החברה בכללותה. אולם, זוהי הדרך שבה יש סיכוי רב יותר, להיאבק במיפגעי האלימות המילולית והמעשית, ומכל כיוון שהוא, בעידן שבו כבוד-האדם נרמס ברגל גאווה.

דווקא משום כך אסור לנו לטפח טפיחה על שכם עצמנו ולפזר "שבחים" לעצמנו ביד נדיבה, מול הראי העקום, שבו משתקפת מציאותנו הלאומית בצורה גרוטסקית ביותר, במבול של חיצוי-ביקורת שחצניים. לאמיתו-שלידבר אין בינם ובין הביקורת הבונה ולא-כלום.

אחריות אינטלקטואלית או לא-איכפתיות מוסרית?

התרבות החברתית של מדינת-ישראל אינה חסינה דיה נגד מגמות של טוטאליטאריות פוליטית (אוטוקרטיה) או רתית (תיאוקרטיה). מאידך — הדוגמטיזם האיראולוגי של דור-המייסדים יצר בעל-כורחו "ריאקציה" דו-כיוונית: של אורתודוקסיות וניהיליות. מכאן המצב החמור שהתהווה לנגד עינינו במדינתנו-פנימה, שעתה שומה על כל אדם נאור, משכיל ובעל "איכפתיות" מוסרית לגבי גורלו של העם השוכן בציון להתייצב, יום-יום, מול הגל העכור של שוללי דפוסי הדימוקרטיה, ויהיו אלה אשר יהיו. כולנו מצווים לבחור ב"חירותם" של כל בני-האדם החיים

עימנו יחדיו, בתוקף מצבנו הקיומי הכלל-אנושי המיוחד במינו, וגם מכיוון שרק כך מסוגלים אנו להבטיח את חירותנו אנו.

היחס של אחריות אינטלקטואלית ושל רחיית כל תופעה של היעדר-איכפתיות מוסרית כלפי האדם – הוא הוא אמת-מידה לבחינתם של מושגים והתנהגויות, אפילו בעידן של המהפכה הטכנו-מדעית, בעלת הצביון המערבי המובהק, שבה שרויים אנו-כלנו. אין מיפלט מן ההעדפה המודעת שבשבח הגנות של תופעות שליליות בחיינו החברתיים-תרבותיים, על-פני גנות השבח של תופעות, שעל חיוניותן או חיוביותן אין חולק. תולדות עמנו הן עדות לכך, כי מאז יציאת מצרים ועד הלום, עוברת כחוט-השני בדרכו ההיסטורית רבת-האירועים אותה מגמה מתמדת, לעצב לעצמנו חיים חופשניים אותנטיים, כנגד "סיר-הבשר ועגל-הזהב".

תפקידם המחנך והתרבותי של האינטלקטואלים הישראלים, כחלק מן החינוך-העצמי – נוכח דילדול מקורות-ההשראה בקרב המנהיגות הפוליטית של עמנו בעת הזאת – הוא: לטפח ביתר-ישאת את מודעותו העצמית של האדם בישראל, ומכיוון שמדינת ישראל נהפכה לאבן-הבוחן של תודעת-זהות יהודית בכל העולם, הרי שכושר קרינתה יוגבר, אם אכן האיכפתיות המוסרית והאחריות האינטלקטואלית תיהפכנה לנחלתם של כל אלה המהווים את "האוונגארד" התרבותי של העם: משוררים, סופרים, הוגים, אמנים, מחנכים ומורים, עיתונאים ופעילי-תרבות למיניהם.

ברם, אם גם אלה ימשיכו בדרך-לא-דרך של סגידה ל"חומרנות" וסלידה מ"רוחניות" יש לחשוש לעיצובו של עתיד מפוקפק. שכן, סכנה מוחשית תארוך הן להתעצמותנו התרבותית והן לעצמאותנו הממלכתית. עלינו להיות חדורי מודעות לגבולות מעלותינו, ולחומר-הנפץ שבמיגרעותינו הלאומיות והחברתיות, כדי שנהיה מסוגלים להצעיר את מורשת העבר על דרך-החתחתים שלנו לקראת העתיד.